

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

“ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒԻ

ՀԱՄԱՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ 562 ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ”

ՆԵՐԱԶՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՋԱՅԱՑ ԱՅԽԱՆԱՆ — ԵՐԵՎԱՆ — 1955, էջ 665

3. — Պրեքոմեթեմ, որ այժմ կը խոսուի Ֆրանսայի Պրեքոմեթ գաւառի զիւղերուն մէջ. ծանօթ է մեզի Ցրդ դարէն՝ քանի մը բառացանկերով, իսկ 14րդ դարէն՝ գրական հատուածներով: Պրեքոմեթէն կալիբրէնի մնացորդը է, այլ Տրդ դարուն Մեծն Բրիտանիայէն արշաւող սաքսոնական գաղթողներու լեզուն է: Տես J. Loth, Chrestomathie bretonne, Paris, 1890; E. Ernault, Glossaire moyen-breton, Paris, 1895-96; M. Guyasse, La langue bretonne, Quimper, 1936; Ph. Le Roux, Atlas Linguistique de la Basse-Bretagne, 1924.

4. — Կալիսկան (gaélique կամ goide-lique, goél կամ gal բառէն, որ celt = կելտ բառն է և որմէ հայերէն գաղղացի): Հասած է մեզի 4րդ դարէն՝ օգամական արձանագրութիւններով, որոնք շատ կարճ են և քիչ նիւթ կը հայթայթեն. կան նաև բազմաթիւ իրանտական բառացանկեր 7րդ դարէն սկսեալ և աւելի վերջ իրանտական բառական ճոխ զբաղանութիւնը: Ասոնք կը ներկայացնեն հին իրանտերէնը, որ ունի հարուստ և հնամիտակ հոլովում: Այս խումբէն այժմ կենդանի են հետեւեալ լեզուները.

1. — Իրլանդերէն, որ Իրլանտայի լեզուն է:

2. — Սկոթերէն, որ Սկոթլոյդ կաշկական լեզուն է:

3. — Մաներէն, Ման կղզիի լեզուն, Անգլիոյ և Իրլանտայի միջև:

Կելտական լեզուները ծանօթ են մեզի ուշ ժամանակէն և անկատար ձեռով, առանց կանոնաւոր զբաղանութեան, գլխաւորապէս բառացանկերով, այնպէս որ արդիւնքը լեզուաբանութեան համար անշնչն է և յաճախ անստորգ: Տես C. Borgstrom, The Dialect

of Barra (Norsk Tidsskrift for Sprogvid, VIII, 1936, էջ 71); N. Holmer, Studies on Argyllshire Gaelic, 1938; J. Vendryes, Grammaire du vieil-irlandais, Paris, 1907.

Բ. — Սեմական Ընտանիք. — Այս լեզուախումբին պատկանող լեզուները կը տարածուին այժմ Հիւսիսային Աֆրիկէի արևմտեան եզերքէն մինչև Պարսկաստանի արևմտեան սահմանները: Հեզուաբանները նախ անոնց նախահայրենիքը Միջագետքը կը համարէին, բայց այժմ Արաբիան կը նկատեն: Արաբիան, որ այժմ մեծ մասամբ անապատ է, նախապէս բարբեր երկիր մըն էր, որ երեք մեծ գետերով ոռոգուած էր և կ'ապրեցնէր բնական հոծ բնակչութիւն մը: Գետերը հեղահեղ ցամաքացան և երկիրը անապատ դարձաւ: Այսպէսով սկսաւ սեմական ժողովուրդներու դաղթը նախապատմական շրջաններուն զէպի Քաղդէստան, Ասորիք, Եթովպիա և Ոգլպոսոս: Արաբիոյ նապատի վերածուելուն զուգընթաց, դաղթը կ'աւելնար և կը զարգանար: Այն երկիրներուն մէջ ուր նորեկները հաստատուեցան, նոր ժողովուրդներ կազմեցին. այսպէս կազմաւորուեցան քաղդէացիները, ասորիները, փիւնիկեցիները, եթովպացիները և արաբները: Տես Marcel Cohen, Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique, Paris, 1947; Carl Brockelmann, Grundriss der Vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, Berlin, I, 1908, II, 1913.

Սեմական ընտանիքը կը պարունակէ հետեւեալ լեզուները.

1. — Աֆամերէն. այս այն լեզուն է, զոր Ն. Ք. 4000 տարի առաջ սեմական գաղութ մը բերաւ Արաբիայէն զէպի Տիգրիսի հովիտը, նուաճելով և ձուլելով տեղացի սուսմերները. եկուոր սեմականները հիմեցին երկու մեծ պետութիւն՝ Ասորեստան և Բաբելոն, որոնց քաղաքացիներ և մշակութային նշանակութիւնը ակնյայտ է: Աքքադերէնը այս երկու երկիրներու լեզուն է, որ իր կարգին կը բաժնուի ասուրերէնի (Ասորեստանի լեզուն) և բաբելոնէնի: Այս երկու բարբառները ծանօթ են մեզի հազարաւոր բնեւագիր արձանագրութիւններով, որոնց հնագոյնը Ն. Ք. 3000 թուականն է: Լեզ-

ուարաններ յաջողած են զանազ Ժեկնել առանց մեծ գիտաբանականներու: Իբրեւ մշակութային լեզու, աքքադերէնը է մնացած միայն Ասորեստանի և Բաբելոնի մէջ, այլ գործածական եղած է նաեւ Փարսի, Ասորիքի և Եգիպտոսի մէջ գլխաւորապէս իբրեւ ուսումնական լեզու և մասնաւորապէս դրեւանագիտական յարաբերութիւններու ծառայող իր ժամանակի միջազգային լեզուն: Նիւնուէի անկումը՝ 606 թուականին Ն. Ք. և Բաբելոնի անկումը 539 թուականին Ն. Ք. աքքադերէնի վարկը կտորեցին: Իբրեւ գիտական լեզու ան շարունակեց մնալ հազիւ մինչև քրիստոնէական թուականը, որմէ վերջ տեղի տուաւ արամեերէնին՝ քոյր ասպարէզներուն մէջ: Տես Friedrich Delitzsch, *Assyrische Grammatik*, Berlin, 3րդ հրատ., 1906; A. Ungnad, *Babylonisch-assyrische Grammatik*, 3րդ հրատ., Munich, 1949; G. Ryckmans, *Grammaire accadienne*, Louvain, 1938; René Labat, *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris, 1948.

2. — Քանաներէն. Պաղեստինի հին լեզուն է, որմէ միայն կարգ մը բառեր աւանդուած են մեզի Ն. Ք. 1400 թուականներէն, բեւեռագիր թղթակցութիւններու մէջ: Տես Zelig S. Harris, *Development of the Cananaite Dialects*, New Haven, 1939.

3. — Մովաբերէն: Այս լեզուն, որ երբայերէնի շատ մօտիկ է, կը մնայ միայն արձանագրութիւն մը Ն. Ք. 9րդ դարէն՝ Մովաբցիներու Մեշրա թագաւորին կողմէ:

4. — Փիւնիկերէն. շատ մօտ է երբայերէնին: Կը խօսուէր Փիւնիկիի և իր բազմաթիւ գաղութներուն մէջ՝ Կիպրոս, Կարթագին, Սիկիլիա, Սարտինիա, Մալթա, և այլն: Այս լեզուն կը մնան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնց հնագոյնը Ն. Ք. 9րդ դարէն է: Նոր պեղումներ երեւան հանեցին բեւեռագիր տառերով գրուած խումբ մը արձանագրութիւններ, որոնք փիւնիկերէնի հնութիւնը հասցուցին Ն. Ք. 14րդ դարուն: Փիւնիկերէնը անհետացաւ տեղի տալով արամեերէնին, Ն. Ք. առաջին դարէն առաջ: Բայց Կարթագինի մէջ շարունակուեցաւ մինչև 4րդ դարը Յ. Ք. և ա՛լ աւելի ուշ, մինչև արաբներու արշաւանքը, երբ արաբերէնի մէջ ձուլուելով՝ վերջնականապէս անհետացաւ: Տես Johannes Friedrich, *Phönizisch-punische Gram-*

matik, Rome, 1951; M. Dunand, *Byblia Grammata*, Beyrouth, 1945.

5. — Եբրայերէն, Հրեաներու լեզուն է: Հրեաները Պաղեստին գաղթած են Ն. Ք. 13րդ դարու վերջերը: Այս լեզուով գրուած են Աստուածաշունչը և քանի մը արձանագրութիւններ: Աստուածաշունչի հնագոյն հատուածները կը համարուին Ն. Ք. 1000 թուականէն, իսկ մեծագոյն մասի խմբագրութիւնը կատարուած է Ն. Ք. 9-7րդ դարերուն, այսինքն Դաւիթէն և Սողոմոնէն անմիջապէս յետոյ: Երգ դարուն՝ Երուսաղէմը կործանեցաւ, հրեաները Բաբելոն գերի տարուեցան և եբրայերէնը մեծագոյն հարուածը ոտացաւ: Հրեաները Բաբելոնի մէջ արամեերէն սորվեցան, բայց չուոճան իրենց լեզուն, որ գերութենէ վերադարձին՝ Ն. Ք. 538 թուականին, տակաւին կենդանի էր Պաղեստինի մէջ: Հելլենական ազդեցութեան ներքև, եբրայերէնը կը սկսի անհետանալ և 332 թուականին, երբ Պաղեստինը նուաճուեցաւ Ալեքսանդրի կողմէ, այնու եբրայերէնը մեռաւ և անոր տեղ տիրեց արամեերէնը: Հրեաները ցրուելով Յուդական կայսրութեան զանապահ կողմեր, մայրենի լեզուի վերածնելին յունարէնը, այնպէս որ կրօնական գիրքերը յունարէնի վերածնելու պահանջը կար: 3րդ դարուն, Աստուածաշունչը Ալեքսանդրիոյ հրեաներուն ձեռքով յունարէնի թարգմանուեցաւ՝ որ է Յօթանասիրց թարգմանութիւնը: Հրեաները ուր որ գացին, ընդունեցին տեղական լեզուն, բայց կրօնական արարողութիւններուն մէջ պահեցին միշտ եբրայերէնը, զոր կ'ուսանէին և կը գրէին: Յ. Ք. առաջին երկու դարերուն խմբագրուեցան Միշնան, Քալաւտը և այլ կրօնաիրաւաբանական կանոնագրքեր, որոնց լեզուն յաճախ կը կոչուի նոր եբրայերէն, կամ թալմուտերէն և կամ միշնայերէն: Այժմ, Իսրայէլի մէջ, վերակենդանացած է եբրայերէնը իբրեւ պետական լեզու: Սաւարական արամեերէնը կը խօսուէր և կը գրուէր սամարացիներուն կողմէ Ն. Ք. 400 թուականէն մինչև Յ. Ք. 600 թուականը, շուրջ հազար տարի, Պաղեստինի մէջ: Տես D. Düringer, *Le inscriptions antiques-ebraïques Palestinesi*, Florence, 1934; G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig, I, 1918,

II, 1929; Paul Joüon, Grammaire de l'hébreu biblique, Rome, 1923; Mayer Lambert, Traité de grammaire hébraïque, Paris, 1938; Jewish Encyclopedia, New-York, 1901-6 & Encyclopädia Judaica, Berlin, 1938.

6. — Արամերկն: Արամացիները թափառական մանր ցեղեր էին, որոնք կը թափառէին Արարիոյ հիւսիսային կողմէն մինչև Պաղեստինի, Սուրիոյ և Բաբելոնի սահմանները: Անոնք երբեք մեծ պետութիւն մը չկազմեցին իրենց թափառական կեանքին մէջ. ոմանք հաստատուեցան Նոպտիս, Դամասկոս, Բալթիր և այլն, ուր հետզհետէ սկսան խառնուիլ տեղական ժողովուրդներուն հետ: Արամացիները մեծ գաղութ մը ունէին Հայաստանի և քրտական լեռներու հարաւակողմը, սմբողջ Տիգրիսի շրջանին մէջ, որ կոչուեցաւ Արամի երկիր. պարսկերէն՝ Suristān: Ասորեստանի և Բաբելոնի մէջ, արամացիները մեծամասնութիւն կը կազմէին: Արդ, արամերէն մէկ լեզու մը չկայ, այլ կան զանազան բարբառներ: Այս բարբառները, սակայն, հնութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունեցան իբրեւ քաղաքակրթութեան լեզու: Արամացիները դարձան պետական պաշտօնեաներ Ասորեստանի, Բաբելոնի և Պարսկական կայսրութեան մէջ. երբ պարսկիները նուաճեցին ասորեստանցիներու և բաբելոնցիներու պետութիւնը, արամերէնը դարձաւ պետական կամ պաշտօնական լեզու: Ն. Ք. Տրդ դարուն, արամերէնը դարձաւ միջազգային առևարական և դիւանագիտական լեզու և կամայ կամաց գործածութենէն վտարեց քաղաքները, փրնիկներէն և եբրայերէնը և բռնեց անոնց տեղը: Տարօրինակ երևոյթ. խոշոր կայսրութիւն մը իր վարչական գործառնութիւնները կը կատարէ իր նուաճած հպատակ ժողովուրդի մը լեզուով, որ ո՛չ ազգեցիկ գիրք ունի և ո՛չ այ փառաւոր զրականութիւն: Բայց, պարսկիները ստիպուած էին դիմելու այսպիսի միջոցի մը, որովհետեւ պարսկական բնեւորակները թուղթի վրայ չէին գրուեր, այլ միայն կ'արձանագրուէին. տակաւին, իշխանները ոչ կարգաւ գիտէին և ոչ գրել, կարելի էր այնքան բազմաթիւ պիւրիներ գտնել: Արամացիները միայն լրացուցին այս պայմանները, ունենալով գրելու հա-

մար գիրին այբուբեն մը: Այսպէսով, արամերէնը մրցակից հանդիսացաւ յունարէնի և կասեցուց անոր տարածումը Արևելքի շատ մը երկիրներուն մէջ: Քրիստոնէական շրջանին, ան դարձաւ աստուածաբաններու լեզուն և դարձեալ մեծ գիր խաղաց Արևելքի քրիստոնեաներուն մէջ՝ որոնց կարգին նաև հայիւրուն, կրօնական և ուսումնական դաստիարակութեան գործին մէջ: Տևեց մինչև 650 թուականը, երբ արաբերէնի առջև կամաց կամաց տեղի տուաւ: Արամերէնի զանազան ձևերէն նշանաւոր են.

ա. — Ասորիքի մանր իշխանութիւններու գործածած լեզուն, որ առանգուած է մեզի ն. Ք. Տրդ դարէն և բոլոր արամական յիշատակարաններու մէջ ամենահինն է:

բ. — Նոպտոսի արամերէն, զոր կը խօսէին Եգիպտոսի հիւսյ գաղթականները. այս լեզուով գրուած են Ս. Գրքի որոշ մասերը՝ Նեբրաս, Դանիէլ:

գ. — Պաղեստինի արամերէն, զոր կը գործածէին նոյն երկրի հրեաները, սամարացիները և քրիստոնեաները. այս բարբառով գրուած են Թարսիումը, սամարացիներու Հնգամատեանը և միջբիզնիսը աւետարանը. նմանապէս յունարէն աւետարանի մէջ մտած են կարգ մը արամական բառեր: Այս բարբառը ջնջուեցաւ Ծրդ դարուն՝ տեղի տալով արաբերէնին:

դ. — Նապաթերէն, որով կը խօսէին նապաթացիները. այս ժողովուրդը կը տարածուէր Հրէաստանի հարաւէն սկսած դէպի Արաբիա. յիշուած է ն. Ք. 4րդ դարէն և արաբ կը համարուի: Անոնք շրդ դարուն առանձին թագաւորութիւն մը կազմեցին, որ կը տարածուէր հիւսիսէն մինչև Դամասկոս, հարաւէն մինչև Հիճազի սահմանները: Անոնք կարեւոր դեր մը խաղացան իբրև միջնորդ Արաբիոյ և Արեւմուտքի միջև: Հռովմայիցիները պայքարեցան առնոց դէմ և 106 թուականին պաղեստինի Բեթրա մայրաքաղաքը, Թէև Նապաթացիները արաբ կը համարուին, բայց անոնց լեզուն արամերէն է և նոյնիսկ կը ներկայացնէ արամերէնի հնագոյն ձևերը: Կրած է սակայն արաբերէնի կազմեցութիւնը:

ե. — Բալթիրերէն, կը խօսուէր Բալթիրայի ժողովուրդին կողմէ: Բալթիրան Պարսից ծոցէն մինչև Միջերկրական ձգտող կարաւան-

Ներու գլխաւոր կեդրոնատեղին էր և մեծ նշանակութիւն ունէր՝ իբրև առևտրական կեդրոն Ն. Ք. Առաջին դարուն. կործանեցաւ 273 թուականին՝ Հռոմ պայքերներու կողմէ. այնուհետեւ ժողովուրդը քիչ քիչ արարացաւ։ Բայժրայի և Տուրայի մէջ գտնուած են զանազան արձանագրութիւններ, որոնք գրուած են մասնաւոր այբուբենով մը, որ սեմական ծագում ունի և նման է փունիկեանին։

զ. — Լիբանանի արամեերէն, որ թէ՛նք բնաւ գրականութեան չէ բարձրացած, բայց աւելի երկարօրէն գիմարած է արաբերէնին (գիտալսօր ալ կան երեք գիւղեր, ուր կը խօսին այս լեզուով)։

է. — Ասորեստանի եւ Բաբելոնի արամեերէն, որ պարսից պետութեան տիրապետութեամբ յայտնուած գրականութեան լեզու պարձաւ։

բ. — Ասորեերէն, որ եգիպտոյ կամ Ուռուհայի արամեերէնէն էր։ Այս շրջանը Ն. Ք. 136 թուականէ մինչև Յ. Ք. 217 թուականը անկախ պետութիւն էր։ Եգիպտական պարսիցի մէջ արամեերէնը շատ մշակուեցաւ և երբ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ այս կողմերը, Եգիպտոյ արամեերէնը դարձաւ քրիստոնէական քարոզչութեան պաշտօնական լեզուն այն բոլոր ժողովուրդներուն համար, որոնք ցրուած էին Միջերկրական եղերքէն մինչև Պարսկաստանի լեռները։ Այս լեզուով Ս. Գիրքը թարգմանուեցաւ Չրդ դարուն և կը կոչուի Փոքրագ։ Ճոխ գրականութիւն մը ստեղծուեցաւ, մանաւանդ Չրդէն մինչև 7րդ դար, որով դաստիարակուեցան Արեւելքի զանազան ժողովուրդները։ Լեյպրս ալ այս լեզուն կը սորվէինք և այս լեզուով կը կարդայինք Ս. Գիրքը մեր եկեղեցիներուն մէջ, մինչև Մեսրոպ Մաշտոցը։

թ. — Մանսայերէն. իրանական հաւատալիքներով խառն արամական համայնքի մը լեզուն է, որ կը քնայ մինչև այսօր։

ժ. — Նոր ասորեերէն. ասորիներու կենդանի լեզուն է Ուրմիոյ, Միջագետքի և Հայաստանի մի քանի գիւղերուն մէջ։ *Stu* Hans Heinrich Schaefer, *Iranische Beiträge*, I, Halle, 1930; A. Dupont-Sommer, *Les Araméens*, Paris, 1949; Hans Bauer und Pontus-Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*, Halle, 1927.

7. — Արաբերէն. Արաբիոյ զանազան ժողովուրդներուն խօսած լեզուն է. ունի զանազան բարբառներ։ Մուսամմէտէն առաջ, արաբները ունէին գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ. յոյն լեզուով, որ Մէքքէի մէջ խօսուած արաբերէնէն էր, գրուեցաւ Ղուրանը՝ է. դարուն։ Այնուհետեւ, այդ լեզուն քնայ իսլամներու՝ պաշտօնական լեզուն. մահմետական կրօնի համաձայն, արդիւում ըլլալով Ղուրանը այլ լեզուի թարգմանիչ, ան քնայ միակ գրական լեզուն։ Ոչ մէկ ուրիշ բարբառ գրականութեան բարձրացաւ։ Իսլամներու և արաբական աշխարհակալութեան հետ արաբերէնը տարածուեցաւ շատ հեռուները, Սպանիայէն մինչև Ճափա կղզին. այս տարածմամբ թէ՛նք յատկացան բազմաթիւ բարբառներ. բայց գրական լեզուն քնայ միակ «մեհնայը»՝ Ղուրանի սրբազան լեզուի պատճառով։ Արաբալեզու սրբականութիւններէն մէկն է և մեծ չափերով ազդած է ուրիշ՝ մանաւանդ իսլամ ժողովուրդներուն լեզուներուն վրայ։ Սպանիերէնը, թուրքերէնը, պարսկերէնը, քիւրտերէնը, աֆղաներէնը, հինդուստաներէնը, մալայերէնը և այլ լեզուներ լեցուն են արաբերէն փոխառութիւններով։ Արաբերէն գրական լեզուն չափազանց հարուստ լեզու մըն է, որու ճոխութեան նպաստած են ոչ միայն ուսումնականներու յօրինած բազմաթիւ բառերը, այլև զանազան բարբառներէն ներմուծուած տեղական բառերը։ Այս բարբառներէն նշանաւոր են՝ Հիճազի, Եմենի, Պաղատտի, Ասորիքի, Եգիպտոսի, Մարոքի, Ալճերիոյ, Թունիզի և Թրիբոլի բարբառները։ Հետաքրքրական են Մալթայի քրիստոնէական տառերով. անցալուզերէնը, որ Սպանիոյ մէջ խօսուած ու գրուած արաբերէնէն էր 8–16րդ դարերուն. հասանի, որ Մարիթիմիոյ մէջ խօսուած արաբերէնէն է և ծառայելով իբրև միջազգային լեզու պէրպէր և սուտանցի զանազան ժողովուրդներուն միջև, հետզհետէ կը կլանէ տեղացիներու բնիկ լեզուները։

ԱՆՈՒԴԵԱԻԱՆ, ՎՐԴ. ՉԴԱՆԵԱՆ
(Շարունակելի՝ 14)